

mestall

any XX
núm. 43
juny 2018

mestall: 1. mescla de diferents
espècies de cereals; 2. conjunt
homogeni de coses diverses

Butlletí de l'Associació d'Història Rural

L'AIGUA DELS SECANS: SORTIDA A TORREBESSES, 18 DE NOVEMBRE DE 2017

SUMARI

Portada

L'aigua dels secans: sortida a Torrebesses, 18 de novembre de 2017

Notes en guaret

Sobre patates i trufes: algunes pistes a partir del vocabulari

L'Associació

Recercat 2018 a Manresa

Sortida a Tossa

Llibres

Josep Joan Mateu González
Enginyers i regants. El Canal d'Aragó i Catalunya (1896-1940).

Antoni Riera i Melis
Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana.

Recerques

Història de la indústria làctia a les empreses gironines: la Central Lletera Municipal de Girona i La Lactaria Española de Vidreres, entre d'altres

L'Associació (II)

Jorge Gelman, investigador i professor

Francesc Valls en el record

Agenda

De primer, les paraules: cadolles, ginys, seclots, aineres, espones, bollons, aigüeres, patamolls, aljubs, estelladors... Un devessall de termes que posen en evidència, no només un lèxic ric, sinó també formes elaborades i complexes de gestió de l'aigua i de construcció del territori. Aquest fou el primer impacte de Torrebesses a la quinzena de socis i amics que havíem arribat des d'una Catalunya oriental més humida, segurament més des preocupada per l'aigua. Després vingueren les restes que perviuen de les antigues infraestructures hidràuliques, que els veïns d'aquest municipi s'esforcen a conservar i patrimonialitzar. Són precisament els llocs de secà els que, dins el marc de les economies orgàniques i preindustrials, més intensament varen desenvolupar les tecnologies d'aprofitament de l'aigua i de gestió del seu cicle. Era una qüestió vital, de supervivència. L'aigua és el fonament de la vida.

Torrebesses, tot i ser municipi segrià, limita amb les Garrigues i el seu paisatge ja no és el de la plana agrícola, sinó un paisatge de turons i fons de vall. Climàticament es troba en una zona semi-

àrida —el registre actual de precipitació mitjana és de 388 mm anuals—, però ha tingut, almenys fins temps relativament recents, una certa dotació de recursos hídrics i, sobretot, un sistema de gestió que els optimitzava. La memòria oral dels torrebessins, sorprenentment, no accentua gaire l'escassetat d'aigua. El poble es troba a la part baixa de la Vall Major, just en el punt on conflueix amb la Vall dels Siscars, abans de continuar en direcció al Segre. Les conques de recepció d'aquestes valls han proporcionat i concentrat en el fons de vall un cert volum d'aigua de pluja que ha alimentat tant les sèquies com un aquífer d'aigües subterrànies suficients per sostenir, en el passat i amb pautes de consum molt inferiors a les actuals, un volum de població notable.

A les 10 del matí, davant l'Ajuntament, tot augurava un bon dia, sense la feixuga boira que, al novembre, sol instal·lar-se al Segrià. Ens hi esperaven l'Enric Vicedo i en Mario Urrea. L'Enric és un historiador ben conegut, especialitzat en temes d'història rural d'època moderna i contemporània, organitzador dels congressos d'Alguaire i

Baixant al pou de la Vila. Fotografia: Enric Saguier

molts altres esdeveniments. L'any 2008 va participar en un projecte del programa de recerca-anàlisi de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC) coordinat per Ignasi Aldomà, que va permetre realitzar un inventari exhaustiu del patrimoni hidràulic de Torrebesses i recollir-ne la memòria oral. Un dels resultats del projecte és el llibre, coordinat pel mateix Aldomà, *L'aigua, patrimoni de la Catalunya seca. Passat i present en l'entorn de Torrebesses* (Lleida, 2013), una monografia francament interessant per aprendre i per entendre tant la seqüència històrica d'aparició d'aquests elements com la seva articulació dins un sistema local d'aprofitament dels recursos hídrics. Sobre en Mario Urrea, què podríem dir-ne? És difícil no quedar seduït per la seva passió. Professor d'electrònica jubilat i actual alcalde de Torrebesses, és l'ànima dels esforços del poble per redreçar el seu futur, per donar valor al conjunt d'infraestructures que havien caigut en desús i s'havien començat a perdre. Patrimonialitzar els elements que varen configurar el paisatge agrari local és un element clau del seu programa titànic per revitalitzar una localitat amb problemes d'envelliment i de pèrdua de població. No només és un bon comunicador, sinó també molt generós amb el seu temps. Va tenir la gentilesa d'acompanyar-nos i guiar-nos durant tot el dia, menys a l'hora del dinar. Va valdre la pena veure Torrebesses amb ell; va valdre la pena conèixer-lo.

El dia, meteorològicament parlant, va ser esplèndid. La primera parada fou el molí del Bep de Canut o del Gem, un dels set molins d'oli que havia tingut Torrebesses. Va ser construït a mitjan segle XIX en el context del procés d'expansió i especialització olivarera que va produir-se des del segle XVIII i en el marc d'un fort creixement demogràfic. Conserva bé una premsa de pedra utilitzada per trencar les olives i l'estructura de dipòsits d'aigua, amb una caldera on s'escalfava per tirar-la

damunt la pasta d'oliva. Però el més impressionant és l'enorme premsa de seixantè, de 12 metres, utilitzada en l'extracció. Els molins d'oli no funcionaven amb tracció hidràulica, sinó animal, però els calia l'aigua per separar l'oli quan es premsaven les olives. Per això està situat al fons de vall, als afores del poble, a la partida de la Vinya del Senyor.

El molí d'en Bep de Canut encara va permetre'ns veure les restes d'una sènia amb el seu safareig. Les sínies apareixen associades a parcel·les relativament grans o a cultius intensius que requerien més aigua de la que podia obtenir-se mitjançant pous amb ginyos o amb corrioles. Una passejada per la zona ens va permetre copsar l'abundància de pous en el fons de vall, que fins fa poques dècades els concentrava en exclusiva, i les diferents tècniques constructives, assimilables a etapes tècniques i històriques diferents: pous de terra, sense emparedar, la major part dels quals han desaparegut per la seva fragilitat material; pous amb parets de pedra, construïts des d'època medieval fins a principis del segle XX; pous amb paret d'obra ceràmica (maons, totxanes), associats a l'expansió de les bombes d'extracció; pous revestits amb tubs de formigó, d'instal·lació ràpida, a partir de 1980.

Alhora que alguns pous, també vàrem observar la xarxa de canalitzacions que estructura el fons de vall, amb una sèquia principal, rases de drenatge que hi aboquen l'aigua que podria embassar-se en moments de pluja abundant, sèquies laterals (seclots) que deriven aigua cap a zones de cultiu o cap a molins, mines subterrànies (bollons) que també drenen l'aigua cap a la sèquia principal i marges atalussats amb pedra seca que permeten retenir terra i humitat quan comença el pendent. En definitiva, un sistema complex que, mentre va estar en funcionament, requeria una quantitat important de treball per mantenir-lo.

Mario Urrea en el molí d'en Bep de Canut.
Fotografia: Enric Saguier

A dia d'avui, la sobreexplotació de l'aqüífer, la construcció de pous en les cotes altes de la Vall Major —gràcies a les noves tecnologies de perforació i bombeig— per introduir el reg gota a gota a oliveres, fruiters o festucs i la construcció d'un tub col·lector de formigó soterrat a la Vall Major per mans de l'Yrida durant els anys 70 han alterat profundament el sistema hidrològic local. L'aigua superficial, canalitzada a través de sèquies i sequiots, ha desaparegut i la subàlvia ha esdevingut escassa. El paisatge ja no és el mateix, però en resten les infraestructures que l'havien conformat.

Més tard, ens enfilàrem turons amunt per veure i entendre l'altra cara del sistema: els llocs elevats de la vall, on l'aigua de pluja s'escola ràpidament, la qual cosa en dificulta l'acumulació. Aquests espais no varen començar a ser cultivats fins la segona meitat del segle XVIII, quan varen ser colonitzats amb oliveres en un context d'especialització en aquest conreu i també de creixent pressió demogràfica. A més de l'abancament, els elements hidràulics que caracteritzen els territoris elevats són les basses, les cadolles i els aljubs. Es tracta en tots els casos de construccions que permeten emmagatzemar aigua de pluja, amb petits reguerons i canalitzacions (aigüeres), a voltes fràgils, a voltes excavats, que hi condueixen l'aigua caiguda circumdant. La bassa que vàrem visitar tenia una factura realment cuidada, de forma circular, amb paret de pedra i amb uns escalons per baixar-hi. Les cadolles són més impermeables que les basses perquè estan directament excavades a la roca. I els aljubs són, fonamentalment, una cadolla coberta amb una construcció tancada que limita l'evapotranspiració i manté la qualitat de l'aigua. La que procedia dels aljubs era molt apreciada com a aigua de boca.

La darrera estació abans de dinar va ser a tocar del poble, on hi ha el Pou de la Vila, del segle XVIII, amb unes escales per descendir-hi i accedir a l'aqüífer subterrani a una certa profunditat, i també el Bolló de Baix, més superficial. Les aigües d'ambdós eren utilitzades pel consum humà, però només quan s'esgotaven les basses, ja que la seva qualitat era inferior.

Després d'un dinar generós al Cafè 7, vàrem dedicar la tarda a una ruta urbana. El Centre d'Interpretació de la Pedra Seca, ubicat a la part alta del poble, va servir per ordenar i sistematitzar el que havíem anat veient al llarg del matí i per veure una col·lecció d'eines per treballar la pedra. La plaça del davant del centre

dona accés al Castell-palau de la localitat, d'origen sarraí i murs ciclopis, actualment reconvertit en un hotel rural tenyit de reclams a la bruixeria més comercial. Vàrem poder accedir a algunes de les seves estances i veure algunes de les parts constructives més antigues de l'edifici. Tot baixant, vàrem aturar-nos una estona en un museu domèstic on s'exposa la col·lecció etnològica Josep Jané Periu, farcida amb multitud d'objectes que remeten a la vida domèstica i l'activitat rural de la població.

Després de passar pel davant de Casa Gort —una de les nissagues benesants de Torrebesses, vinculada a la gestió dels drets del monestir d'Escala Dei, senyors del lloc, i també a l'explotació dels molins— i admirar-ne l'esplèndida façana renaixentista, vàrem acabar davant l'Església Nova, avui convertida en una estranya i original plaça murada. La història d'aquest temple, com la resta del poble, està íntimament lligada a la història del cultiu de l'olivera i la producció d'oli. L'inici de la seva construcció durant la segona meitat del segle XIX va ser decisió de les autoritats municipals, en un moment en què Torrebesses vorejava el miler d'habitants i aquests difícilment podien tenir cabuda en la vella església —romànica de transició al gòtic— de Sant Salvador. La nova església, però, va quedar aturada pel fred i les glaçades de la dècada de 1870. La mort de moltes oliveres va deixar sense un recurs clau als habitants de Torrebesses i, de retruc, al pressupost municipal. L'ajuntament, endeutat, va haver de pagar amb terres els creditors i aturar la construcció, que no va reprendre's mai més. Al mig d'aquesta plaça-església vàrem acomiadar-nos.

Enric Saguer ■

Enric Vicedo, fent una explicació del procés històric de construcció del territori de Torrebesses.
Fotografia: Enric Saguer

Bassa
Fotografia: Enric Saguer

Sobre patates i trumfes: algunes pistes a partir del vocabulari

Quan va llegir, en el corresponent número del *Mestall*, el programa del XXVI-II Seminari d'Història Econòmica i Social de Girona del 2017, dedicat a «Consum, alimentació i canvi social», i va veure que jo hi presentava una comunicació sobre les patates, l'amic i soci Joan Lluís Marfany, encuriós per aquest tema, com per tants d'altres, em va escriure i em va demanar si li podia avançar el contingut de la comunicació. Jo vaig estar contenta de poder compartir amb ell una proposta encara primerenca, on intentava reinterpretar els silencis entorn del conreu de la patata, tot suggerint que el paper dels pagesos en la difusió del tubercle havia pogut ésser molt més important del que li ha atribuït fins ara la historiografia, que ha fet recaure tot el mèrit del procés en les elits. Em disposava a combatre aquesta tesi a partir d'alguns silencis. En especial, del silenci sobre les patates en els contractes de masoveria a l'època en què suposadament se'n va difondre el conreu, però també —i això resulta més incòmode— dels silencis documentals que acompanyen la majoria d'accions protagonitzades per analfabets. Joan-Lluís Marfany no només em va animar a continuar en aquesta línia, sinó que em va suggerir una pista que jo no havia previst. Em va enviar el mapa sobre les diferents variants lingüístiques referents a les patates que reproduceix l'*Atles lingüístic* dirigit per Joan Veny i Lúcia Pons (2008). El que em proposava tenia a veure amb el vocabulari, en el seguiment de les paraules. Quina manera més interessant, vaig pensar, de combatre els silencis! Aquesta nota de guaret va d'això: del diàleg entre historiadors i filòlegs. En aquest sentit, partiré de dos tipus d'estudis, dues pistes: la que estudia els usos lingüístics, reflectits en iniciatives com les de Veny i Pons, i la que proporcionen els diccionaris històrics.

Els atles lingüístics

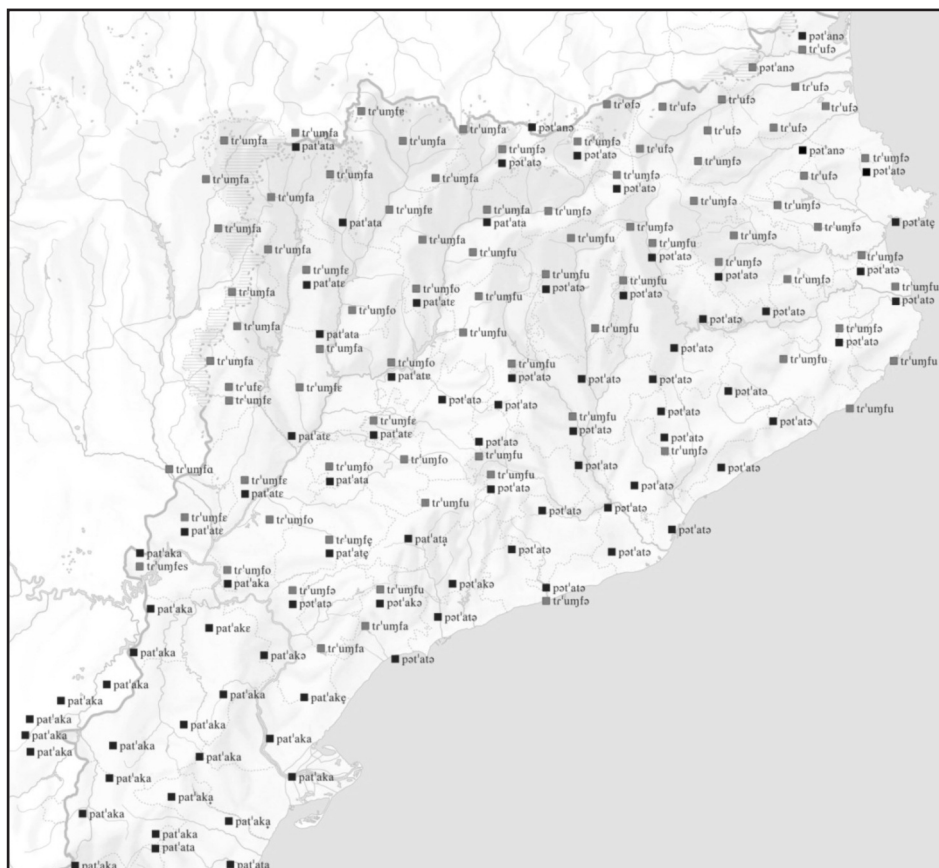
El 1914, el filòleg Alcover es va fer ressò, en el Butlletí del *Diccionari de la Llengua Catalana*, d'un estudi publicat en una revista alemanya sobre l'evolució i la difusió dels noms relatius a les plantes noves del blat de moro i de la patata a França, a partir de l'*Atles Linguistique de la France* de Jules Gilliéron i Edmond Edmont, publicat entre 1902 i 1910, a partir d'unes enquestes orals realitzades entre 1897 i 1901. El seu autor, el suís Leo Spitzer, havia considerat que la

paraula sàvia «pomme de terre» havia aconseguit imposar-se sobre la primitiva «patate» i altres noms, entre els quals hi havia la «truffe». Alcover comentava la situació a Mallorca i Catalunya: a les illes Balears, només s'utilitzava el nom primitiu de patata; en canvi, a Catalunya, l'ús d'aquesta paraula era minoritari, ja que, deia, «es diu generalment trumfa i en plural trumfos». Recentment, la interpretació tradicional sobre els orígens de la «pomme de terre» ha estat posada en qüestió per un altre mapa lingüístic, en aquest cas, restringit només a l'àrea de la Champagne i de Brie, realitzat per Henri Bourcelot. Es tracta d'una àrea prou significativa, perquè inclou París, on se suposava que havia nascut el mot «pomme de terre». La cartografia dels diferents mots utilitzats a la zona permet situar els orígens de l'expressió «pomme de terre» a l'est de Champagne (Kawaguchi, 2017).

Han hagut de passar molts anys abans que Catalunya no disposi d'un *Atles lingüístic* comparable al de Gilliéron. A començaments del segle XXI, l'*Atles Lingüístic* elaborat sota la direcció dels filòlegs Joan Veny i Lúcia Pons, a partir d'enquestes realitzades entre 1964 i 1975, mostra com la paraula «trumfa» era encara la preferida en aquestes dates per la població de gran part del territori català.

El mapa en qüestió (figura 1) mostra una geografia de la «trumfa» o dels «trumfos» que coincidia força amb el que sabem sobre el procés de difusió de la patata durant el segle XIX (figura 2). Recentment, en un article d'*Estudis d'Història Agrària*, Albert Fàbrega (2017) ha cartografiat diferents estadístiques del segle XIX que permeten veure els seus orígens muntanyencs, de la qual cosa ja havien donat testimoni els viatgers i il·lustrats de finals del segle XVIII, i la seva progressiva expansió cap a les planes.

Tal com exposo en un altre lloc, la contraposició entre els mapes històrics i el mapa lingüístic sembla corroborar la meua hipòtesi de treball inicial. Tanmateix, el que vull exposar aquí, com a nota de treball, no és tant el debat historiogràfic sobre els processos de difusió de les patates, sinó els avantatges que poden sorgir a partir de la col·laboració entre historiadors i filòlegs. De fet, molt abans de la publicació d'aquell *Atles*, però coincidint amb el període en què es van realitzar les

enquestes, el fenomen ja havia reclamat l'atenció d'alguns sociolingüistes. Així, l'any 1976, Antoni M. Badia i Margarit, un dels inspiradors d'aquell gran projecte cartogràfic, l'interpretava com a prova de la immunitat, durant molts anys, del món rural enfront de l'urbà, amb una idea interessant: «Voldria detenir-me uns instants en la situació de confluència que acabo de mencionar —que es dona, insisteixo, a les zones on el terme «antic», i abans exclusiu, és trumfa, terme que avui es troba en competència amb el «nou» de

en lloc de fer sinònims ambdós termes, els pagesos de la comarca distingeixen: trumfa s'utilitza en tot allò que es refereix al conreu (sembla, creixement, desenvolupament, malalties, collita), mentre que patata s'utilitza en tot el que es refereix al producte (comerç, distribució i exportació, consum, art culinari)». Un treball acadèmic recent, realitzat l'any 2013, a les llunyanes comarques del Priorat i del Baix Camp, sembla confirmar que el cas de la Garrotxa no era un cas aïllat. La seva autora explica: «els informants expliquen

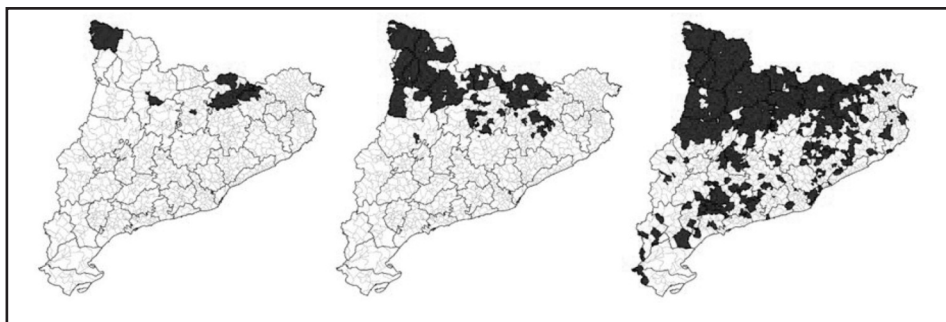

Figura 2. Distribució del conreu de la patata. D'esquerra a dreta: Frigola (1824), Golobardas (1831), Madoz (1845-1850). Font: Fàbrega (2017), pàg. 29.

patata— a base del que *jo mateix he pogut observar* en diversos punts de la comarca de la Garrotxa, que em sembla exponent d'una situació més general. Allà, des de temps immemorial, trumfa era denominació peculiar. Avui es coneixen i s'utilitzen tant trumfa com patata. Ara bé.

que fan la distinció —o, més ben dit, abans es feia— entre les trumfes/trumfos, que és el tubercle que es planta, i el mateix tubercle quan es compra a la botiga que llavors s'anomena patata o pataca». Aquesta referència a la «pataca» com a sinònim de patata —aquest fenom-

men també apareix reflectit en el mapa de l'*Atles*— ens convida a seguir la pista dels diccionaris.

Els diccionaris

Un treball de Parmentier, considerat el gran introductor de les patates a França, publicat l'any 1786, i traduït al castellà el 1801, mostra que a finals del segle XVIII encara era molt corrent la confusió entre les patates i altres espècies. En els seus inicis llegim: «on la confond encore tous les jours avec la patate & le topinambours». Per sort, en el mateix paràgraf s'aporta la solució científica al problema plantejat, gràcies al recurs al llatí: la patata (*pomme de terre* en francès) era un *solanum*; la batata (*patate* en francès) era un *convolvulus* i la patata de canya (*topinambour* en francès) era un *corona solis*. Les queixes de Parmentier tenien sentit. En el seu país, l'*Encyclopedie* havia considerat «pomme de terre, topinambour, batate, truffe blanche; truffe rouge» com a sinònims. L'avís d'alerta també era pertinent a Espanya. En les successives edicions del *Diccionario de la Real Academia Española* del segle XVIII, des de la primera vegada que apareix la veu «patata», l'any 1737, només s'indica: «lo mismo que batata». La batata mereix una definició completa i autònoma des de la primera edició del *Diccionario*, el 1726, i no és fins la de 1786 on s'explica: «también les llaman patatas». És possible que la traducció al castellà de l'article de Parmentier condicionés l'edició de 1803, en la qual la veu patata mereix per primera vegada un redactat propi. L'any 1803 també apareix per primera vegada la paraula «pataca», que és assimilada a la «patata de caña», tot fent referència a la fama que tenien les dels entorns de Màlaga. Cal anar en compte amb les diferents accepcions, per no caure en errors d'interpretació. És gairebé segur, per exemple, que el que jo mateixa havia considerat com a la primera referència a les patates en un receptari de cuines, l'any 1835, en tant que es tractava d'una recepta feta amb patates de Màlaga, es referís al que avui els diccionaris anomenen «nyama».

La segona preocupació de tipus lingüístic de Parmentier feia referència a les múltiples paraules utilitzades per designar les patates autèntiques, entre les quals destaca «truffe blanche» i «truffe rouge», que el traductor anomena «criadilla de tierra blanca» i «criadilla de tierra rosa». El *Diccionario de la Real Academia Española* no serveix gaire per tenir en compte el llenguatge utilitzat pels pagesos catalans, però aporta algunes dades significatives respecte d'ambdues veus.

L'expressió «criadillas de tierra», per exemple, que és com el viatger Zamora anomena les patates, apareix per primera vegada en l'edició de 1780. En l'edició de 1788, en la veu «trufa», s'explica que, amb aquesta paraula, «llaman en Castilla la Vieja a las criadillas de tierra». Cal dir que aquesta expressió no havia merescut cap espai en el diccionari abans de 1780.

Enfront de la confusió i de la complexitat que reflecteixen les edicions successives del *Diccionario de la Real Academia Española*, l'autor dels dos volums del *Diccionari català* publicats el 1839 i 1840, Pere Labèrnia, hagués escandalitzat Parmentier, ja que semblava tenir força clar que les patates, les batates i les trumfes eren una mateixa cosa. Així, la veu «batata» es limita a assenyalar que significa el mateix que «patata»; i, a la veu «trumfa», llegim: «Patata del país». Com a traducció castellana s'ofereix: «Batata, criadilla de tierra, trufa».

Aquesta definició de «trumfa» com a «patata del país», és a dir, com a producte autòcton, és la que convida a interpretar la persistència de la paraula fins pràcticament els nostres dies. Ho hem vist reflectit en el mapa lingüístic, com un indicatiu del fet que la difusió del tubercle havia respost a iniciatives portades a terme per les classes populars.

El *Diccionari Català-Valencià-Balear* ens permet insistir en la mateixa idea. Tot i que el *Diccionari* va començar a aparèixer el 1930, la veu «trumfa», que és la que ens interessa analitzar en primer lloc, correspon a un dels seus darrers volums, apareguts durant la dècada de 1960. En la seva entrada, es considera que era el nom que rebia la patata en un llistat llarg de comarques: Cerdanya, Ribes, Empordà, Gironès. Garrotxa, Cardona, Reus, Andorra, Vall d'Àneu, Sort, Pont de Suert, Castanesa, Tremp, Organyà, La Llitera, Balaguer, Priorat. I es llisten diferents varietats, convenientment descrites i localitzades: «trumfes bajanes», «trumfa bufet», «trumfa cega», «trumfes de bolado», «trumfa de l'abundància», «trumfa de tavella», «trumfa carabassar». El *Diccionari* també recull els derivats «trumfassa», «trumfera», «trumferar», «trumfí» i «trumfo». També resulta reveladora la presència en el *Diccionari* de la veu «pataca» per designar la patata. Com hem vist, la paraula no estava present en el *Diccionari* de Pere Labèrnia (1839) i en el *Diccionario de la Real Academia Española* servia per definir la «patata de caña», és a dir, el «toupinambour» francès. Tanmateix, l'*Atles lingüístic* mostra la seva assimilació a «patata» en alguns indrets. El *Diccionari Català-Valencià-Balear*

assenyala aquesta assimilació en els llocs següents: Camp de Tarragona, Massalcoreig, Calaceit, Gandesa, Tortosa, Amposta, Valljunquera, Aiguaviva, Maestrat i Morella. Com en el cas de la «trumfa», es descriuen les característiques de les distintes variants, que aquí ens limitem a enunciar: «pataca del cadup», «pataca roja», «pataca cacauera o de les set setmanes», «pataca del bolado», «pataca del bufet nano» i «pataca del bufet alt».

Són molts noms i molts matisos per no veure reflectits en ells un saber pagès popular profundament arrelat en tot el que fa referència a la plantació i, per tant, a la seva difusió com a conreu. I, també, en tant que hi ha evidències que el consum va començar sobretot a les taules dels pobres, com a aliment. Aquesta proliferació de noms —catorze si sumem els de latrumfa i els de la pataca— contrasta amb l'austeritat i la importància del factor culinari en la breu descripció, en el mateix diccionari, de la veu patata: «tubèrcul de la planta *Solanum tuberosum*, molt usat en l'alimentació, condimentat de diferents maneres (patates frites, patates bullides, greixera de patata, etc.)». Els volums del diccionari al qual corresponen les tres veus no desmenteixen, doncs, l'*Atles Lingüístic* dirigit per Veny i Pons, ni les observacions de Badia i Margarit.

Vull acabar amb un testimoni de caràcter més personal, i també més popular, contemporani a l'època en què s'havien realitzat les enquestes que van donar lloc a aquest *Atles lingüístic* i també contemporani al fenomen que Badia i Margarit assegurava haver vist amb els seus propis ulls a la Garrotxa: quan jo era petita, la meva mare, filla d'una família de masovers de la Selva, anava a comprar

patates al mercat de Girona; però, si no fèiem gaire bona cara a taula, ens recordava així la seva infantesa: «per esmorzar trumfes, per dinar trumfes amb pa, per berenar trumfa que trumfa i per sopar tornar a trumfar».

Rosa Congost ■

Bibliografia citada

BADIA i MARGARIT, Antoni, «Nivelación geolingüística y lenguas en contacto», *Revista Española de Lingüística*, núm. 6, 1996, pàgs. 269-300. La versió catalana de l'article es troba a BADIA i MARGARIT, Antoni, *Llengua i poder. Textos de sociolingüística catalana*, Barcelona, Laia, 1986.

CONGOST, Rosa (en premsa), «El proceso de difusión de las patatas en Cataluña. Una revisión de las tesis elitistas o institucionalistas». Les primeres versions d'aquest article van ser presentades durant el juny de 2017 al XXVIII Seminari d'Història Econòmica i Social de Girona *Consum, alimentació i canvi social. Una perspectiva històrica*, i l'octubre del mateix any a Santiago de Compostela, en el Seminari *Cultivos americanos, transformaciones agropecuarias e implicaciones del desarrollo de su comercio en Europa y América, siglos XVI-XX*.

FABREGA, Albert, «La introducció i l'expansió de la patata i el blat de moro a Catalunya», *Estudis d'Història Agrària*, 28, 2017.

KAWAGUCHI, Yugi, «Pomme de terre "potato" in French. A Geolinguistic Analysis of Lexical Variation», *Flambeau*, vol. 43, 2017, pp. 38-52.

PARMENTIER, Antoine (1789), «Pomme de terre», dins ROZIER, Abbé, *Cours complet d'agriculture théorique, pratique, économique, et de Médecine rurale et Vétérinaire ou Dictionnaire Universel d'Agriculture*, Paris, Hôtel Serpente, 1781-1800. La versió castellana del diccionari es va publicar en setze volums durant els anys 1797-1803.

REHUES ESTIVILL, Assumpció, «Converses en un espai de frontera dialectal. Estudi sobre la transició dialectal a les fronteres comarcals del Priorat i del Baix Camp», Treball final de carrera, Universitat Oberta de Catalunya, 2013.

VENY, Joan, i PONS, Lúcia (dirs.), *Atles lingüístic del domini català*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2008, vol. IV.

l'Associació ■

Recercat 2018 a Manresa

Del 13 al 15 d'abril de 2018

La 14a edició del Recercat ha tingut lloc enguany a Manresa del 13 al 15 d'abril. La jornada de cultura i recerca local dels territoris de parla catalana és una cita ineludible en el calendari de tots els centres d'estudis, un punt de trobada anual on conèixer experiències d'altres entitats, reflexionar en comú sobre temes que ens afecten, teixir fructíferes relacions perso-

nals que permeten reconèixer-nos en persones d'altres territoris i adonar-nos que no estem tan sols com a vegades ens podem arribar a pensar.

La cèntrica plaça de Sant Domènec de la capital del Bages va acollir la tradicional carpa que actua de pal de paller de tota la jornada, i l'immediat auditori de

■ l'Associació

Capelleta de Sant Narcís
de l'antiga fàbrica Grober de Girona.
Fotografia: Eva Mitjà

l'Espai Plana de l'Om va ser l'escenari de diverses sessions. El divendres el Mosaic Recercat va centrar-se en «La memòria com a recurs històric i social», una mostra d'audiovisuals fets des de la perspectiva de la memòria històrica amb propostes del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat i de l'Associació Memòria i Història de Manresa. I, el dissabte, es dugué a terme la taula «Patrimoni a debat: reflexions des de la societat civil», amb la intervenció de representants de les reeixides Comissions Cíviques del Patrimoni del Baix Llobregat i de les Terres de l'Ebre, i de Jaume Perearnau, director del Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya, amb la moderació de Jaume Serra, vicepresident del Centre d'Estudis del Bages; aquests van posar sobre la taula les seves experiències i van llançar interessants propostes d'actuació i de futur. Tot seguit, el director artístic de la Fira Mediterrània de Manresa va exposar en el mosaic d'experiències diversos aspectes relacionats amb la cultura popular i les músiques del món i folk, que, d'ençà de 1998, s'ha consolidat en el panorama cultural del país.

Com cada any, va tenir lloc el lliurament dels Premis Recercat a persones i entitats que per la seva trajectòria s'han fet mereixedors d'un reconeixement per part del col·lectiu. L'acte va comptar amb l'actuació de la intèrpret Pili Cugat acompanyada de Carlos Luppran a la guitarra, amb cants de nocces dels jueus catalans i cançons del seu espectacle de música i poesia *Jocs d'aigua*. Enguany, el guardó personal va recaure en l'historiador i advocat Xavier Sitges i Molins (Sallent, 1921), que, malgrat la seva avançada edat, continua plenament lúcida i activa fent recerca. Això, ho vam poder comprovar amb les paraules que ens adreçà, plenes d'agraïment i dites sense llegir res, bo i prenent la llicència de criticar l'ajuntament manresà per unes obres que dificultaven l'ac-

cessibilitat a l'arxiu on acudeix amb regularitat. L'entitat guanyadora va ser la Fundació Bosch i Cardellach, que, d'ençà de 1942, porta a terme una important tasca cultural a Sabadell.

El dinar de germanor va permetre un any més intercanviar experiències i establir nous contactes al voltant d'una taula. A la tarda, es va organitzar la visita «La Casa Consistorial en temps de les Bases de Manresa», i el Mosaic Recercat amb la presentació de diversos projectes, a càrrec del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, el Taller d'Història de Gràcia i el Centre d'Estudis del Bages, tres entitats de dilatada trajectòria de recerca i difusió. Un any més, també, el «recercic» va permetre entretenir amb jocs d'equilibri i habilitat la soferta mainada que ens acompanyava, alhora que vam poder gaudir de diverses exposicions, entre les quals destaca «Patrimoni oblidat, memòria literària», produïda per la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i l'Institut Ramon Muntaner.

L'endemà diumenge, el president del Centre d'Estudis del Bages, Francesc Comas i Closas, historiador i mestre, va oferir una visita comentada al Museu de la Tècnica de Manresa. El monumental edifici dels Dipòsits Vells, construït per abastir d'aigua la ciutat entre 1861 i 1865, és un centre que explica els principals esdeveniments a la ciutat i a la comarca en època industrial a partir de dues destacades exposicions permanents: d'una banda, una mostra sobre la sèquia, canal de 26 quilòmetres construït durant el segle XIV per pal·liar la fins llavors recurrent manca d'aigua de la ciutat; i, de l'altra, una mostra sobre la cinteria, la principal indústria de la ciutat, que és, a la vegada, el gran referent del sector al mercat espanyol. Ens va complaure saber que en l'elaboració del discurs museogràfic l'opinió dels historiadors i la visió del Centre d'Estudis

Francesc Comas fent la visita
al Museu de la Tècnica de Manresa.
Fotografia: Eva Mitjà

del Bages havia estat tinguda en compte; així com la complicitat del mateix sector cinter, que s'implica en el manteniment i posada a punt de la maquinària exposada. Als gironins, ens va sobtar trobar-hi bona part del mobiliari de despatx de l'antiga fàbrica Grober del barri del Mercadal de Girona. Alçant la vista a una paret, ens sorprèn trobar-hi una capelleta amb Sant Narcís; i, als seus peus, un petit quadret amb la dispensa del bisbe Josep Cartaña perquè els treballadors assistissin a la missa dominical. Resulta que els hereus de la fàbrica van acabar emportant-s'ho a la seva fàbrica del Maresme; i, d'aquesta, el mobiliari va passar al Museu de la Tècnica de Manresa. Tal com va explicar-nos l'arxiver comarcal Alexis Serrano, bona part de la documentació ha estat recentment ingressada a l'Arxiu Comarcal del Maresme.

Alguns també vam tenir ocasió de visitar l'Espai Manresa 1522. Es tracta de la ciutat d'Ignasi, que permet fer un recorregut per la ciutat que va conèixer Sant Ignasi de Loiola, fundador de la Companyia de Jesús, durant la seva estada de gairebé un any a la capital del Bages; segons la tradició, fou aquí on va iniciar l'escriptura dels Exercicis Espirituals. Recordem, d'altra banda, que, a la mateixa ciutat, pot visitar-se la Cova de Sant Ignasi, santuari d'espiritualitat. Val

a dir que la visita d'aquest petit espai museïtzat situat als baixos de l'antic convent de Sant Domènec permet descobrir també el nefast episodi de la destrucció iconoclasta i arquitectònica dels anys de la Guerra Civil, quan la gairebé totalitat d'edificis religiosos de la ciutat —a excepció de la Seu que pràcticament només va veure escapar el campanar— van ser enderrocats amb autèntic menyspreu envers l'art i l'arquitectura. Les fotografies del fotògraf i cineasta Josep Maria Rosal d'Argullol donades per la seva família a l'Arxiu Comarcal del Bages el juliol de 2012 documenten aquella tragèdia.

Ja que hem parlat de la sèquia i dels recursos hídrics de Manresa, no voldríem acabar sense recomanar una visita al Parc de l'Agulla, situat als afores de la ciutat, un magnífic parc urbà amb un estany que, d'ençà de 1974, assegura les necessitats d'aigua de la ciutat i i ha esdevingut un autèntic referent per a l'oci i el lleure dels manresans.

Enguany, doncs, el Recercat ens ha permès descobrir una de les capitals de la Catalunya central. L'any vinent és previst de retrobar-nos a Cervera, capital de la Segarra.

David Moré Aguirre ■

Sortida a Tossa

21 d'abril de 2018

Descobrir una part del patrimoni rural de la vila de Tossa fou la raó de ser de l'excursió promoguda per l'Associació d'Història Rural que tingué lloc el passat 21 d'abril. Tossa és una població amb reconeixement mundial pel seu centre històric (l'anomenada «Vila Vella») i les seves platges, un referent del turisme des dels anys 20 i 30 del segle passat. Però, més enllà de la costa i les muralles, dins les grans masses forestals properes al seu nucli urbà, s'hi amaguen una sèrie d'elements d'interès per a l'historiador rural que eren mereixedors d'aquesta visita. El Centre d'Estudis Tossencs (entitat promotora de multitud de treballs sobre la història d'aquesta vila) fou l'organitzador de la sortida, i Josep Santané i David Moré els encarregats de fer-ne el guiatge.

L'estació d'autobusos de Tossa fou el punt de trobada. Des d'aquí, vam iniciar la

nostra passejada per la muntanya de *sa Gabarra*. La primera part de la sortida tingué com a objecte les antigues vinyes que, en el passat, havien abundat en els terrenys propers a la nostra vila, fins que foren víctimes de la plaga de fil·loxera durant la dècada de 1880. Ben aviat vam fer les primeres aturades, la vinya d'*en Masjuan*, on encara es conserva una antiga barraca on es guardaven les eines de pagès. I, al cap d'uns metres, la vinya de *cas Fuster*. La comparació amb l'Empordà era inevitable: mentre que a la zona del Cap de Creus i els voltants la desaparició de les vinyes a finals del segle XIX ha generat un paisatge poc boscós (amb el paper fonamental de la Tramuntana com a element per frenar l'expansió forestal), els voltants de Tossa han vist com importants masses forestals s'han imposat en els terrenys on fins fa sis o set dècades predominaven les vinyes. Aquest fenomen, l'ex-

Xalet Vermell
Fotografia: Flor Sánchez
(www.instagram.com/riudeboira/)

■ l'Associació

pansió del bosc on abans hi havia hagut conreus, no és exclusiu de Tossa.

La vinya a la nostra vila ha reculat i gairebé desaparegut al llarg del segle xx. Amb tot, no ha desaparegut completament, tal com vam poder comprovar al cap d'una estona. En Carles («Carlus») Ribas Mestres és un tossenc que ha volgut recuperar les possibilitats de la vinya a les muntanyes de Tossa; a la seva parcel·la, ubicada en terres de l'antic Mas

aquesta vila fa cosa d'un segle. Primerament, vam arribar a l'anomenat *Xalet Blanc*, que havia estat propietat de la família Rissech, originària de Llagostera i que feu fortuna a Tossa amb l'elaboració i el comerç dels taps de suro (l'activitat econòmica més important que es desenvolupà a Tossa al llarg del segle xix i primers anys del segle xx). Des del turó on es troben les runes d'aquesta construcció vam poder copsar la raó de ser d'aquests *xalets*: unes petites edificacions, ubicades en plena natura, destinades a ser el lloc on els industrials i comerciants del suro poguessin passar els estius i els caps de setmana. Del *Xalet Blanc*, vam poder admirar-ne les excel·lents vistes que els seus propietaris podien tenir del mar quan s'hi allotjaven.

Els Rissech foren una de les famílies que feu fortuna a Tossa amb el negoci del suro, però la família més important de la història del sector surer a la nostra vila foren els Torrellas. Fou Secundino Torrellas Nadal qui, durant la primera dècada del segle xx, va fer construir l'anomenat *Xalet Vermell*, un altre bon exemple de la funció d'aquestes construccions com a «oasis de descans», un lloc on poder oblidar els maldecaps generats per la gestió dels seus negocis. A diferència del *Xalet Blanc* (i del *Xalet Blau*, edificat pel germà de Secundino Torrellas, Pere Torrellas, del qual no en queda rastre), hem tingut la sort que el *Xalet Vermell* ha estat recuperat recentment per Gonzalo Medrano Bigas, besnet de l'enginyer que el va comprar en subhasta després de l'ensulsiada surera que va viure la població als anys vint. Aquest l'ha rehabilitat i l'ha convertit en la seva residència habitual. Aquesta construcció és un exemple d'aprofitament de l'espai, de com fer confortable una construcció de petites dimensions i, el més important, de com establir una bona sintonia entre aquesta edificació (i de les abans indicades) amb el conjunt del territori. El contrast d'aquests *xalets* de principis del segle xx amb altres construccions que hom pot contemplar al llarg de l'anomenada Costa Brava, construïdes al

Es Codolar.
Fotografia: Flor Sánchez
(www.instagram.com/riudeboira/)

Exernit, hi ha conreat aquest arbust i, de retruc, hi ha instal·lat un petit celler especialitzat en l'elaboració de cava. Ribas va brindar-nos una explicació dels secrets de l'elaboració del seu cava, i va obsequiar els assistents amb una degustació del seu excel·lent producte, acabat d'encetar. Va ser un magnífic equador de l'excursió.

Podem dir que la segona part de la jornada tingué com a element d'estudi els inicis de l'estiu a Tossa, just abans que la nostra vila descobrís les possibilitats del turisme i decidís apostar decididament per aquesta opció de negoci. Els antics *xalets* ubicats al llarg d'aquets paratges permeten descobrir què volia dir estiu a Tossa.

Carlus Ribas fent l'explicació a la seva vinya.
Fotografia: Flor Sánchez
(www.instagram.com/riudeboira/)

llarg de la segona meitat de segle, és més que notable.

El darrer tram del nostre recorregut ens permeté gaudir de les excel·lents vistes de la costa tossenca. Vorejant el litoral, vam passar per *can Franco*, per la *Roca des Caçadors*, pel mirador de *cas Palomos*, ubicat en el que havia estat un xalet propietat dels Sans (conegut antigament com sa *Menjadora de can Moré de Plaça*), una altra família que també feu fortuna amb l'explotació del suro, i pel *Xalet des Cards*, que també havia pertangut a la família Sans. Des d'aquí, vam poder contemplar el perill que representa la possibilitat que es construeixi un port esportiu en aquesta zona. Fora bo que algú expliqués als nostres dirigents polítics que la *marca Tossa*, la consideració

de Tossa com a referent mundial del turisme, es fonamenta en els seus paisatges, les seves vistes, la seva Vila Vella, etc. Certament, genera importants dubtes creure que la construcció d'un port esportiu pugui reportar grans beneficis a la vila i als seus visitants, i més si tenim en compte que el tipus d'usuari d'aquests ports ja té altres possibilitats arreu de l'anomenada Costa Brava. De moment, sembla que el projecte no tira endavant; esperem que s'imposi el sentit comú i no es dugui a terme aquest atac flagrant al patrimoni natural tossenc.

La passejada finalitzava a la cala des *Codolar*, al peu de la Vila Vella. Un dinar al restaurant de l'Hotel Golden posà fi a la trobada.

Joaquim Alvarado i Costa ■

Grup al mirador de *cas Palomos*.
Fotografia: Flor Sánchez
(www.instagram.com/riudeboira/)

llibres ■

El Canal d'Aragó i Catalunya, també conegut antigament com a canal de Tamarit, és una singular obra hidràulica que d'ençà de 1896 ha contribuït a desenvolupar un ampli territori que, a grans trets, està inclòs dins el triangle format per Montsó, Lleida i Fraga, entre els rius Segre, Cinca i Noguera Ribagorçana. Abasta un total de 37 municipis (21 d'Osca i 16 de Lleida). La idea de fer un canal que regués aquesta zona ja es va gestar a finals de l'Antic Règim sota el regnat del rei il·lustrat Carles III; i la definitiva materialització del projecte no va arribar fins l'any 1896. La seva execució es va perllongar fins l'any 1909. Al llarg dels anys, hi van intervenir com a directors del canal quatre enginyers: Luis Corsini Pérez Aurujo (1896-1898), Juan Ezcurdia Arbelaiz (1898-1900), Rafael Navarro Romero (1900-1902) i Rogelio de Inchaurradieta Páez (1902-1909). Té un

recorregut de 134 quilòmetres. Cal afegir-hi 139 quilòmetres de les catorze sèquies principals que se'n deriven. L'obra va permetre irrigar milers d'hectàrees (més de 82.000 el 1931), fins aleshores de secà, la qual cosa va contribuir a una profunda transformació del paisatge i de l'economia de la zona, amb un important procés de capitalització agrària. Avui és una infraestructura plenament vigent que depèn de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre.

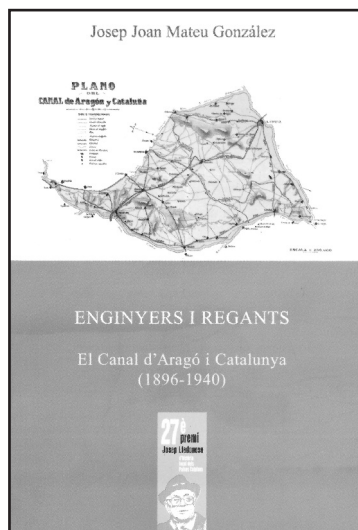
El 16 de desembre de 2015 l'historiador de Llardecans Josep Joan Mateu González va llegir a la Universitat de Lleida la tesi *El canal de Aragón y Cataluña. Gestación, construcción y puesta en explotación (1782-1940)*, dirigida pel doctor Víctor Bretón Solo de Zaldivar, amb resultat d'excel·lent *cum laude*. Mateu, amb el títol *Enginyers i*

**MATEU
GONZÁLEZ,
Josep Joan**

***Enginyers
i regants.
El Canal d'Aragó
i Catalunya
(1896-1940).***

Lleida, Edicions de la
Universitat de Lleida, 2017,
256 pàgs.

■ Llibres

regants: la posada en explotació del Canal d'Aragó i Catalunya durant el primer terç del segle xx, va guanyar el 26è Premi Josep Lladonosa d'història local dels Països Catalans, que rep el nom del mestre i historiador Josep Lladonosa Pujol (Alguaire, 1907-Lleida, 1990) i és atorgat pel Patronat Lladonosa de l'Ajuntament d'Alguaire. Sota l'impuls d'aquesta entitat, l'Institut d'Estudis Ilerdencs i la Diputació de Lleida, l'any 2017 es va publicar la darrera part d'aquella tesi, tot focalitzant l'atenció en les causes que van permetre la definitiva construcció d'aquesta obra hidràulica per part de l'Estat. S'hi determinava com es va dur a terme i s'hi analitzaven les conseqüències econòmiques, socials i territorials de l'expansió del regadiu durant el primer terç del segle xx.

Els historiadors catalans tendim massa sovint a negligir els fons documentals d'arxius de fora de Catalunya, molt especialment els estatals, per tal de fer història de Catalunya. Més enllà del posicionament ideològic de cadascú, pensar que aquests arxius no contenen informació dels territoris catalans és caure en una visió innocent de caire infantil o, en el pitjor dels casos, en una funesta miopia professional engegadora. La manca de recursos n'és sovint també una causa, però certament la comoditat i un cert recel per part nostra a recórrer les Espanyes malauradament també hi tenen molt a veure. Mateu ha sabut vèncer els obstacles: a més de diversos centres lleidatans, ha treballat en múltiples arxius i biblioteques de fora: el del Congreso de los Diputados i el del Ministerio de Fomento a Madrid, el General de la Administración a Alcalá de Henares, el de la Confederación Hidrográfica del Ebro a Montsó, el de los Barones de Valdeolivos a Fonç, el de la Comunidad General de Regantes del Canal de Aragón y Cataluña a Binéfar, o la Biblioteca de la Confederación Hidrográfica del Ebro a Saragossa. En el seu treball es nota a bastament, i s'agraeix, l'àmplia perspectiva analitzada, que es tradueix en uns resultats sòlids i fonamentats. Així, l'obra esdevé una referència obligada per a la història de les obres hidràuliques a Catalunya i Espanya.

L'autor destaca que, mentre la historiografia catalana dels darrers anys havia centrat molt l'atenció en el canal d'Urgell —obra construïda en dècades anteriors, amb finançament privat i amb conflictes entre regants i l'empresa concessionària—, el de Catalunya-Aragó no ha despertat tant d'interès, tot i tractar-se, amb gairebé tota seguretat, de l'obra hidràulica de major envergadura i transcendència duta a terme a Espanya fins a mitjans segle xx.

Mateu ha focalitzat el seu interès en el regadiu que va possibilitar un seguit de transformacions que van permetre dinamitzar el

sector agrari. Aquesta anàlisi pren ple sentit en el context del debat historiogràfic sobre quina va ser la contribució de l'agricultura al creixement econòmic modern durant el segle XIX i el primer terç del segle xx.

El treball s'estructura en quatre capítols. El primer, de caràcter marcadament contextualitzador, comprèn el marc històric i metodològic. S'hi descriu el sorgiment i l'articulació de la política hidràulica i es presenten les principals fonts documentals utilitzades. Al segon capítol s'esmenten els antecedents remots del Canal d'Aragó i Catalunya i, després de sintetitzar les tres successives concessions a la iniciativa privada entre 1834 i 1888, totes elles fracassades, s'exposa la presa de consciència, per part dels pagesos i els polítics de la zona regable, que només l'Estat podia construir el canal. Al tercer capítol es mostra el seguiment detallat de les iniciatives adoptades l'any 1896 per part de la població de les províncies d'Osca i Lleida, que van acabar aconseguint que l'Estat assumís la construcció de l'obra. Es sintetitzen les etapes de construcció i posada en funcionament del canal, tot posant èmfasi en la important tasca duta a terme pels polítics, enginyers i associacions de regants per tal de superar els molts obstacles tècnics, econòmics i socials que suposaven unes obres d'una envergadura tan espectacular per aquella època. Finalment, en el quart capítol, es posen de manifest les llums i les ombres en l'aprofitament del canal durant el primer terç del segle xx, i es conclou mostrant una certa continuïtat entre l'activitat desplegada a la zona per la Confederació Sindical Hidrogràfica de l'Ebre —entitat de gestió creada per Primo de Rivera l'any 1926 i reconvertida durant la República en Mancomunitat—, i l'inici de la colonització durant el primer franquisme.

En el transcurs de la progressiva implantació de l'estat liberal a Espanya, i al llarg de bona part del segle XIX, va prevaler la idea que el capital privat s'havia de convertir en el motor del foment del regadiu a Espanya. Tanmateix, dos factors abocaren aquest model cap al fracàs: per una banda, la incapacitat d'aquest capital privat a l'hora de dur a terme un projecte de modernització que no comptava amb una clara rendibilitat a curt termini; i, per l'altra, el paper subsidiari d'un Estat feble. La revisió del model constructiu entorn de l'obra hidràulica va culminar l'any 1911 amb l'aprovació d'una llei que avalava l'intervencionisme estatal, per bé que tot sovint no s'acompanyés de les oportunes dotacions econòmiques. Mateu també destaca la incapacitat i el desinterès de molts propietaris per adaptar-se a les transformacions que permetien els canvis de conreus. El Canal d'Aragó i Catalunya en un context de crisi econòmica finisecular va ser el projecte sobre el qual es va fonamentar la reivindicació

ció regeneracionista que la construcció de canals i embassaments havia de correspondre a l'Estat. És el paper de l'Estat liberal com a agent econòmic en la construcció de grans obres hidràuliques en el marc del discurs regeneracionista un clar paradigma del qual és la figura de Joaquín Costa. El canal va esdevenir punt ineludible del debat que, entorn del paper de l'Estat com a principal impulsor de la modernització agrària, van protagonitzar les elits del país. Sense posar en qüestió les estructures agràries que en bona mesura servien de base per a les del poder, s'abrandava un discurs interclassista que presentava el regadiu com a beneficiós per a tothom, amb l'objectiu social d'afavorir la creació de la petita propietat agrícola independent d'una forma no traumàtica. Per a l'execució de l'obra va ser necessari superar nombrosos obstacles tècnics, econòmics, polítics i socials. Hi van contribuir diversos factors i agents: la població local, organitzada entorn de la Comunitat General de Regants del Canal d'Aragó i Catalunya; el protagonisme de destacades personalitats de l'època; la implicació personal de l'enginyer director; i l'interès personal de figures com Juan Alvarado, Francesc Macià i Francesc Bañeres. En aquest sentit, resulta especialment suggerent la lectura de les primeres pàgines del tercer capítol, dedicat a la mobilització social i la construcció del canal per part de l'Estat.

Quan el canal es va posar en funcionament, es va incrementar sensiblement la producció agrícola de la zona i es va potenciar una creixent articulació econòmica i espacial de la zona regable. L'autor assenyala també alguns dels obstacles i límits a un impuls

modernitzador que hauria pogut ser més gran: manca de capitals forans per acabar la colonització agrícola, la majoritària orientació cerealícola de les produccions, el fre que suposava per a la diversificació productiva la reduïda capacitat de compra per part d'amplis sectors de la població urbana espanyola, o reptes tècnics com la regularització del subministrament d'aigua —aquest no va arribar fins dècades més tard amb la construcció del pantà de Barasona (1932)— o l'aplicació d'un pla general de sanejaments que no es resolgué fins al període franquista. En definitiva, malgrat l'execució de l'obra hidràulica en qüestió, van eludir-se polítiques favorables a una reforma realment distributiva de la riquesa rústica.

Al final del llibre, una cinquantena de pàgines apleguen uns interessants apèndixs. Inclouen una cronologia bàsica, cartografia, correspondència, taules amb llistats de regants, fotografies i un apartat per a fonts documentals i obres d'època que resulta molt útil de cara a poder estirar múltiples línies de recerca. Hi ha, també, un utilíssim llistat de referències bibliogràfiques.

Per últim, només ens resta congratular-nos que l'autor d'aquesta exhaustiva i documentada recerca formi part de l'equip docent d'un centre d'ensenyament secundari. És ben cert que els perfils com el seu, que saben interpel·lar la documentació, realitzar pacients recerques i oferir-nos treballs de qualitat, poden esperonar els joves a endinsar-se en el suggestiu món de la recerca històrica.

David Moré Aguirre ■

Ens trobem davant una obra que mostra el treball continuat i constant d'un dels historiadors més destacats de la historiografia catalana dels últims anys, Antoni Riera i Melis. El seu interès per la història de l'alimentació, del qual ha estat i continua essent un dels seus màxims especialistes europeus, es veu representat en aquest precís i documentat estudi. Concretament, es tracta de l'anàlisi de la història i de l'evolució dels cereals i de la seva transformació en pa al llarg de l'edat mitjana, als territoris de l'antiga Corona d'Aragó.

Aquest treball pren com a fil conductor els cereals per parlar de la història social, política, cultural i fins i tot religiosa de la Corona d'Aragó. Ho fa seguint una ordenació dels fets i de les temàtiques de manera coherent, per tal d'entrelligar i descriure de forma rigorosa tots els escaïllons que formaven part de l'univers que representava el conreu, la manipulació i el comerç dels cereals. Aquesta transformació en farina i el posterior món del pa queden recollits en un discurs amb abundant documentació arxivística i

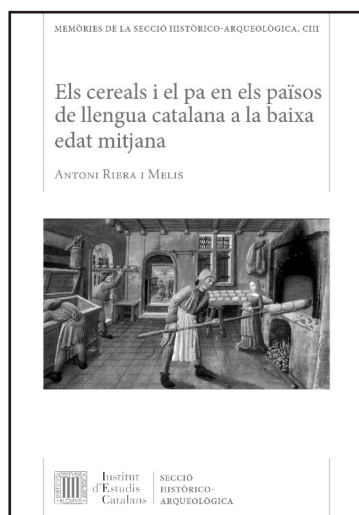
inèdita, i això manifesta un coneixement madur de la temàtica i d'anys de recerca a partir d'un treball seriós i pulcre. Tot queda complementat amb les aportacions de la bibliografia existent sobre la temàtica, a diferents nivells. Des del més local, per tal de disposar d'una visió precisa de processos amb tot luxe de detalls, fins a la inclusió d'estudis de casos d'altres regions d'Europa, que, sens dubte, ajuden al mètode comparatiu.

És molt interessant el capítol introductori sobre les diferents espècies de cereals que es conreaven a l'època medieval als territoris de la Corona d'Aragó. Segons les seves especificitats orogràfiques i climàtiques, es conreaven diferents tipus de cereals. El seu aprofitament per l'alimentació, ja no només dels humans, sinó també dels animals, queda palès al llarg de les primeres pàgines del llibre; i amb un vocabulari ric i interessant es van desgranant les tipologies de cereals existents i la seva funció dins la cadena alimentària de caràcter social.

RIERA i MELIS, Antoni

***Els cereals
i el pa en els
països de
llengua catalana
a la baixa edat
mitjana.***

Barcelona, IEC, 2017,
464 pàgs.

Cronològicament, el periple s'inicia al segle XI, en plena efervescència del feudalisme a la societat medieval. En l'obra, queda palès que els senyors propicien la producció de cereals en gran part dels seus dominis. Tanmateix, els mateixos senyors arrendaven les terres de conreu de la seva propietat als pagesos, a canvi d'un cens anual com a contrapartida. De totes maneres, el seu interès no es limitava a l'aspecte productiu, sinó que, un cop recollit el cereal, calia transformar-lo. Un dels primers passos coneguts era convertir-lo en farina, mitjançant l'acció del molí. Els senyors construïen molins, per tal que els pagesos poguessin moldre els cereals, a canvi del pagament, també en forma d'un cens corresponent. En forma de monopoli, gestionaven els molins, anomenats «molins de destret»; de la mateixa manera funcionaven els forns: calia coure un cop la farina era transformada en pa. Per tant, els senyors feudals es fan amb tot un sistema econòmic i productiu que els afavoreix de manera multilateral: la promoció per a la producció de cereals, el seu pas pel molí i la transformació final en pa mitjançant el forn.

En relació amb els moments àlgids de l'expansió de la Corona d'Aragó (segles XIII-XIV), és on l'autor ofereix una major col·lecció de dades documentals, gran part d'elles de caràcter inèdit. La majoria estan relacionades amb el comerç que es desenvolupà a redós dels cereals arreu dels mercats europeus. Una estructura d'intercanvis comercials, no només a nivell local i regional, sinó també d'avast internacional. Amb tota seguretat, els cereals van esdevenir el producte que més va circular pels múltiples mercats i fires de l'occident europeu i les seves connexions al nord d'Àfrica. Els mercaders de zones productores i els comerciants de zones compradores intercanviaven diferents tipologies de cereals, i en moltes ocasions resultava moneda de canvi per obtenir altres tipus de productes. Les estratègies, els contractes, les relacions comercials establertes i fins a un llarg llistat de detalls i elements apareixen documentats amb precisió en els capítols dedicats al comerç dels cereals. A més, altres aspectes menys coneguts, o fins i tot obviats per la historiografia tradicional, com la conservació, transport i les mesures, són tractats per l'autor de manera clara i concisa.

Un altre dels apartats destacats explica també la relació dels cereals amb la societat medieval. Es tracta de tot l'entramat de polítiques municipals que es desenvoluparen per l'abastament de cereals als nuclis urbans no productius, però grans demandants. Els consells municipals i les autoritats competents idearen diferents estratègies d'aprovisionament de cereals per tal d'evitar revoltes ciutadanes per falta de pa, sobretot en els moments de carestia. Tenir la ciutat correctament proveïda de cereals aportava tranquil·litat a les classes dirigents. Per tant, la creació d'institucions com les

botigues del pa, o la contractació dels serveis dels mercaders de cereals per la compra de blat en mercats exteriors, van ser solucions que els municipis adoptaren regularment. Relacionat amb la gestió municipal dels cereals, l'autor exposa les línies mestres de la fiscalitat aplicada als cereals per part de compradors i venedors en el mercat. Tal i com ja s'ha dit, els cereals, pel fet de ser un dels productes centrals del comerç medieval, esdevingueren una font d'ingressos de primer ordre per les arquies municipals, ja que donaven importants rèdits impositius.

Els cereals i el pa dins els sistemes alimentaris també és un tema que Riera tracta de manera precisa. Concretament, en el llibre es repassa i es fonamenta documentalment el paper central i fonamental dels cereals i els seus derivats en les taules de la múltiple varietat d'agents socials existents. Per exemple, resulta curiós que el color del pa preferit pels poderosos s'allunya molt del que avui dia ens trobem a les nostres taules. També, l'estudi de comptabilitats privades de membres de la noblesa, el grau de representativitat que tenien els cereals en les economies domèstiques pageses, l'estudi minuciós de les dades obtingudes a les regles monàstiques, en relació amb el pa, i un llarg etcètera, són alguns altres dels exemples estudiats.

Pel que fa a les fonts documentals consultades, cal dir que estem davant un llibre excel·lentment documentat. Sobretot pel que fa a l'aportació de dades inèdites, les quals s'han recollit, en part, gràcies al buidatge i consulta d'uns disset arxius diferents de la geografia de la Corona d'Aragó i d'altres centres. L'autor ha combinat l'anàlisi de la documentació de tipus notarial, amb la reial, la municipal i fins i tot la de caràcter eclesiàstic. Tota aquesta abundant massa de dades, informacions i notícies sobre els cereals de diferents punts del territori li ha permès poder tenir una visió de conjunt més que notable. Un panorama general que li possibilita entrar en alguns estudis de cas representatius. A més, permet al lector tenir una idea del funcionament i de l'entramat del món dels cereals des de diferents punts de vista.

Aquest és un llibre fonamental i bàsic per entendre els cereals i tota la seva dimensió completa. En definitiva, per saber més sobre un dels productes que ha caracteritzat i continua caracteritzant la nostra dieta Mediterrània. Ens ha marcat i ho segueix fent com a aliment principal del nostre imaginari alimentari. Avui dia en coneixem les seves mil propietats com a nutrient i els beneficis que aporta al nostre organisme i salut. Amb l'excel·lent llibre d'Antoni Riera, ens nodrim de la seva història i de com va marcar el devenir dels nostres avantpassats a casa nostra.

Joel Colomer Casamitjana ■

Aquesta tesi doctoral s'endinsa en la història de la indústria lletera a les comarques gironines a través de l'anàlisi dels diferents centres industrials lleterers existents a la demarcació gironina, i en especial dels dos establiments considerats més importants: la Central Lletera Municipal de Girona i La Lactaria Española de Vidreres, coneguda actualment com a Vidreres Llet. El treball està compost per tres parts prou diferenciades i definides.

A la primera part, s'han valorat aspectes genèrics i particulars de la llet. S'exposen, per una banda, les raons i arguments que defensen la necessitat de ser un producte industrialitzat; per sobre de tot, ha prevalgut el fet de ser un producte de consum de primer ordre. Així mateix, en aquesta primera part, també s'ha tingut en compte les característiques del sector fabril i econòmic lleter, la qual cosa ens ha permès contextualitzar l'evolució dels diferents centres lleterers fabrils de les contrades gironines, representatius de tots els productes làctics possibles. Així, per exemple, hi destaquem la SALLI o SALI de Puigcerdà, on s'elabora la coneguda llet condensada "Nostra", o "La Molina"; també, la Manteguera de Llívia, així com la "Industrial Lechera del Ampurdán", de Castelló d'Empúries, que acabà en mans de la coneguda Danone, com també va passar amb logurts Mabi de La Bisbal d'Empordà. També es dona a conèixer el cas de la coneguda Granja Soldevila d'Olot i el de la "Cooperativa de Productores de Leche", de Vilobí d'Onyar, entre d'altres.

Els exemples dels establiments de Girona i Vidreres, tractats individualment en la segona i la tercera parts de la tesi, respectivament, representen la base principal de la investigació. Els dos centres han envasat bàsicament llet líquida, tot i que, de manera secundària, també han estat productors de diversos derivats làctics. La Central Lletera de Girona va ser considerada pionera a l'estat espanyol en l'envasat industrial de llet. El centre de Vidreres ha estat i continua essent el major recinte industrial envasador de llet de la província de Girona, amb un continu creixement en volum de treball al llarg de molts anys. Cadascun d'ells ha superat amb escreix els seixanta anys d'activitat. A més, cal tenir present que l'establiment de Vidreres continua, encara avui dia, envasant llet i altres derivats. La Central Lletera Municipal de Girona fou una iniciativa pública orquestrada per les autoritats consistorials i sanitàries de la ciutat. Inicià l'activitat a les portes de l'esclat de la Guerra Civil; i, de fet, en patí les conseqüències, com la resta de societat. Ja sota la denominació empresarial de Làctics Clarió, després de ser pri-

vatitzada poc abans de l'entrada al Mercat Comú de l'estat espanyol, tancà les portes de l'establiment a principis del segle XXI, coincidint amb la jubilació del propietari. El canvi d'hàbits de consum de la ciutadania, lligada a la crisi econòmica existent, així com els efectes de la globalització econòmica i empresarial, foren elements determinants per arribar a aquest final. La Lactaria Española, tot i que, ben aviat, va vincular-se al municipi de Vidreres, fou creada a Sils durant els anys 40 del segle passat. Es tractava d'una indústria de caràcter privat. Va néixer amb la principal funció d'abastir el mercat català i, en especial, la seva capital. El seu creixement es va veure frenat per una sanció de caràcter sanitari: es denuncià l'adulteració de la llet amb addició d'aigua i sucre. Des llavors ençà, la titularitat del centre ha canviat en diverses ocasions, totes elles amb interessants esdeveniments i anècdotes.

El treball analitza la creació d'aquests dos centres i la seva evolució en el temps, així com la identitat i les intencions de les persones o entitats —públiques o privades— que els van impulsar en cada etapa. També es mostren elements amb un caràcter més social, en especial els vinculats a l'entorn on es situaren físicament: la relació existent amb la pagesia o amb els ramaders productors, amb els comerciants, amb els establiments municipals i els veïns. I també, és clar, de portes endins, o sigui amb els seus propis operaris i treballadors.

També resulta especialment interessant la relació documentada entre els dos establiments lleterers, que revela pugnes d'interessos i unes lluites comercials que, fins i tot, arribaren als tribunals de justícia.

GARCIA i MORENO, Antoni

Història de la indústria làctia a les empreses gironines: la Central Lletera Municipal de Girona i La Lactaria Española de Vidreres, entre d'altres

Tesi doctoral del Departament d'Història i Història de l'Art de la Universitat de Girona.

Directora: Rosa Congost

Data de lectura: Desembre de 2017

JORGE GELMAN, INVESTIGADOR I PROFESSOR

Fins pocs dies abans de la seva mort, la correspondència entre Jorge Gelman i alguns membres del Centre de Recerca d'Història Rural va ser molt fluïda.

L'any 2017, amb Rosa Congost i Rui Santos, havien editat el llibre col·lectiu Property Rights in Land: Issues on social, economic and Global History. La propera cita on havia de coincidir amb diversos membres del Centre de Recerca d'Història Rural era a Santiago, el proper juny, amb motiu del Congrés de Història Agrària de la SEHA. Els darrers missatges creuats amb ell, tot just uns dies abans de la seva mort, feien referència al proper viatge d'un dels investigadors del Centre, Ricard García Orallo, a Buenos Aires i a l'estada en el Centre d'un dels seus doctorands, Cristian Poczynok. Acompanyant el quadre amb les principals obres de referència, elaborat per Cristian Poczynok, que avui està entre nosaltres, reproduïm aquest text, com a testimoni del paper clau jugat per Jorge Gelman, a casa seva, als passadissos de la seva Universitat, entre els joves historiadors argentins.

Jorge fue primero mi profesor, uno de los que despertó mi interés por intentar ser un historiador de este pueblo y este suelo que se convirtió en la Argentina. Ese que invitaba a los/as estudiantes a creer en la existencia de una historia que podía ser extremadamente política sin por ello perder criterios de cientificidad. Un profesional y un sabio que legó el estudio de la opresión de las clases oprimidas, especialmente de los/as campesinos/as, de esos olvidados por la historiografía que veía un campo yermo durante la colonia; que se preocupó por la conformación del Estado y por las elites dominantes y sus estrategias especulativas e inversoras; que iba de las fuentes más densas y cuantitativas, como aquellas donde se podía oír las voces de los oprimidos, las judiciales, esa que existe porque hay un poder que juzga y reprime, que normativiza y condena. Un Jorge que era lejano a las infértiles querellas analíticas que poco contribuían a construir a pensar cómo, cuándo y por qué había pasado lo que pasó.

Luego, cuando lo fui buscando y encontrando, se convirtió en mi director de la tesis de licenciatura. Desde la primera vez que le entregué un trabajo sobre la «privatización» de la tierra, me enseñó, con una fraternidad de la talla de su excelencia académica, que también se podían pensar los derechos de propiedad desde abajo.

Con sutileza, sin obligarte a hacer algo que no querías, pero sí brindando su opinión con argumentos y el cariño de quien estaba abierto a reflexionar colectivamente, ponía el eje en tener cuidado en el vocabulario que daba por hecho lugares comunes en la historiografía americana y argentina. Desnaturalizar categorías que el mundo liberal y burgués anquilosó en las ciencias sociales en su conjunto fue un eje que siempre buscaba sostener.

Finalmente, tuve la oportunidad de conocerlo como titular de una cátedra. Era una cuestión extraña al comienzo, porque uno escuchaba en los pasillos los rumores y los tratos mezquinos y patéticos que existían en otros espacios. Pero me sorprendió. Si bien todos/as mis compañeros/as tendemos a construir relaciones sanas, amistosas, solidarias, y hasta diría de «apoyo mutuo» entre nosotros/as, debo reconocer que los atributos de un colectivo se potenciaron gracias a la impronta de Jorge. Las posiciones divergentes eran charladas y, como un conductor de un espacio, asumía su rol y conciliaba, tomando decisiones y coordinando un grupo que, desde luego, piensa diferente en muchos aspectos. Desde la trágica noticia, ese mismo grupo prácticamente se convirtió en lazos de amistad y cada uno/a porta en sí una parte de su humanidad.

Su persona «académica» fue convirtiéndose, con el tiempo, en otra «cosa». Es algo que a mí me cuesta mucho realizar, que es bajar del atril de la solemnidad a determinadas figuras para atravesarlas de humanidad, emociones y sentimientos. Sus sesenta años y su fiesta fueron un momento crucial para mí, donde logré comenzar a pensarlo de otra forma. Cuando nos disfrazamos de federales y le hicimos una payada. Jorge, querido, que se reía cuando lo llamábamos «rosista».

Pero Jorge no fue sólo eso. Sería negar la parte más importante de su paso en este mundo terrenal. Él quiso construir un mundo mejor, donde los/as trabajadores/as tuviesen más derechos y la brecha de la desigualdad social tendiese a acortarse. Desde diferentes lugares y en cada espacio en el que estuvo, en cada momento de su vida, reflexionaba sobre la realidad y tomaba riendas en pos de generar una

práctica política en consecuencia. Otros/as puede que hablen de su juventud militante y exilio, porque lo compartieron con él. Los no docentes de la facultad ya expresaron su concepción política y el trato para con los/as trabajadores/as. Otros/as sobre su intento de transformar la carrera de Historia de Filosofía y Letras.

Yo puedo hablar de lo que compartí con él. Pude verlo brindar en el Instituto y decir frente a todos/as que iba a hacer lo posible para que el Instituto no se desfinancie frente al ajuste que veía venir. Lo vi en jornadas de Ciencia y Técnica plantar su posición denunciando y expresando claramente el ajuste en el CONICET, mientras muchos colegas estaban expectantes esperando que la partida presupuestaria vaya a su Universidad. Esos/as que buscan hacer una quinta mafiosa, como la llamaba, lejos de otras mafias universitarias que le pudiesen competir en el acceso a los recursos. Lo vi discutir ante el CONICET, cuando llamaba a presentar proyectos estratégicos de la «sarasa». Con el respaldo del Consejo Directivo, exigió que primero que se pagase lo adeudado y recién ahí se sumarían a las nuevas fuentes de financiamiento que querían implementar. Siempre pensó, y de él se tomó la idea, en incluir a la mayor cantidad de investigadores/as posibles, en un lugar de trabajo con más de 60 laburantes y 60 becarios/as. El eje en común fue la desigualdad en todos los planos: social, étnica/racial, política, de género, entre otros.

Pero esto de la desigualdad lo pensaba en la cotidianeidad. Hay muchísimos ejemplos. Sólo nombraré tres para dimensionar la cuestión. Hace poco, un amigo se recibió como licenciado. Tiene una hija, está casado y no era becario. Tardó un poco más que el resto. Jorge siempre lo acompañó. Le parecía absurdo que alguien con su edad tuviese complicaciones para presentarse a beca y que la Academia lo excluya por creer que su vida no era sólo los libros, las bibliotecas y los archivos. En la defensa de la tesis, lo expresó claramente: el esfuerzo de su persona fue el triple que otros/as que tuvieron otro andar.

Otra amiga, compañera de la cátedra, le planteó desde un comienzo que no quería seguir los pasos de licenciatura. Jorge, desde el primer momento hasta el último, la acompañó, la defendió, la mantuvo cerca y fue quien se convirtió en mi primera pareja pedagógica en la Universidad. Comprendía la alteridad humana y estaba abierto a transitarla donde sea.

Por último, hace poco tiempo una estudiante de un terciario en Historia me preguntó si lo conocía a Jorge Gelman, porque justo estábamos trabajando un artículo suyo. Yo me sonreí al comienzo, y le respondí para que me cuente por qué quería saber eso. Ahí me comentó que ella lo conoció en una charla en la que participó, y me dijo que se lo imaginaba «mucho más viejito». Pero que, cuando se acercó para que le firme un libro y sacarse una foto, lo sintió como un abuelo, de esos que transmiten amor y ternura. Me dijo que lo recordaba sonriendo en la charla. ¡Cómo no iba a estar sonriendo, si lo que lo hacía feliz era el cariño y la curiosidad de los/as jóvenes por la Historia!

A Jorge lo observé poniendo uno de los Institutos de mayor prestigio a nivel nacional y latinoamericano al servicio de la defensa de la materia prima que tenemos, los archivos. No tenía temor en poner la firma donde sea siempre y cuando hubiese organización y coherencia en la reivindicación. No gustaba de las reuniones con «jetones», no quería ni le interesaba la «rosca». Quería lo mejor para todos/as, y ponía a su persona, su individualidad, su humanidad, en función del colectivo si el resto creía necesario que fuese él.

El lunes 18 de diciembre del 2017 hubiese sido el último brindis de fin de año del Instituto. Quería estar más tranquilo, pasar más tiempo con la familia, volver a la investigación. Fue el momento donde había decidido no escuchar a todos/as los miembros del Instituto que pedían que continuara como Director. Y lo entendió muy bien: para él era un ciclo terminado y otro/a tenía que tomar la posta.

El sábado 16 de diciembre se nos fue un ser humano increíble. Una excelencia que tuve el placer y la suerte de conocer y que sea mi docente, mi director de tesis, mi titular de cátedra y mi director del Instituto donde trabajo. Para muchos fue un «amigo, maestro y compañero», como decía Raúl Fradkin sobre Juan Carlos Garavaglia. Para mí, viendo en retrospectiva mis pasos cercanos a su órbita, finalmente fue mi «maestro» y, especialmente, un «compañero», con toda la carga simbólica, emocional y afectiva que atraviesa esa palabra. Una persona que creía en la organización, y dejó tras de sí espacios y colectivos que perdurarán en el tiempo.

¡Hasta siempre Jorge!

Cristian Poczynok
Doctorand de la Universitat
de Buenos Aires

Bibliografía seleccionada

Llibres

De Mercachifle a gran comerciante: los caminos del ascenso en el Río de la Plata colonial, Sevilla, Universidad Internacional de Andalucía, 1996.

Campesinos y Estancieros. Una región del Río de la Plata a fines de la época colonial, Buenos Aires, Editorial Los Libros del Riel, 1998.

De Rivadavia a Rosas. Desigualdad y crecimiento económico, Buenos Aires, Siglo XXI / Universidad de Belgrano, 2006. (en col-laboració amb Daniel Santilli).

Rosas bajo fuego. Los franceses, Lavalle y la rebelión de los estancieros, Buenos Aires, Sudamericana, 2009.

200 años pensando la Revolución de Mayo, Buenos Aires, Sudamericana, 2010. (coordinació i pròleg, en col-laboració amb Raúl Fradkin).

El Mapa de la Desigualdad en la Argentina del siglo XIX, Rosario, Prohistoria, 2011. (coordinació).

Juan Manuel de Rosas. La construcción de un liderazgo político, Buenos Aires, Edhasa, 2015. (en col-laboració amb Raúl Fradkin).

Property Rights in Land. Issues in social, economic and global history, London / New York, Routledge, 2017. (compilador i autor, en col-laboració amb Rosa Congost i Rui Santos).

Articles

«Gauchos o Campesinos?», *Anuario IEHS*, 2, Tandil, Universidad Nacional del Centro de la Provincia de Buenos Aires, 1987, pàgs. 53-59.

«New Perspectives on an Old Problem and the Same Source: The Gaucho and the Rural History of the Colonial Río de la Plata», *Florida, Hispanic American Historical Review*, 69:4, 1989, pàgs. 715-731.

«Sobre el carácter del comercio y los patrones de inversión de un gran comerciante en el Río de la Plata colonial tardío», Buenos Aires, *Boletín del Instituto de Historia Argentina y Americana Dr. Emilio Ravignani*, Tercera Serie, núm. 1, 1989, pàgs. 51-69.

«Crisis y reconstrucción del orden en la campaña de Buenos Aires. Estado y Sociedad en la primera mitad del siglo XIX», Buenos Aires, *Boletín del Instituto de Historia Argentina y Americana Dr. Emilio Ravignani*, Tercera Serie, núm. 21, 2000, pàgs. 7-31.

«Derechos de propiedad, crecimiento económico y desigualdad en la región pampeana, siglos XVIII y XIX», *Múrcia, Historia Agraria*, 37, 2005, pàgs. 467-488.

«Salarios y precios de los factores en Buenos Aires, 1770-1880: una aproximación a la distribución funcional del ingreso en el largo plazo», *Revista de Historia Económica*, Vol. 33, núm. 1, 2015, pàgs. 153-186. (en col-laboració amb Daniel Santilli).

«La construcción del Estado en Buenos Aires y los derechos de propiedad. Una aproximación cuantitativa desde los juicios de desalojo, 1810-1863», *Desarrollo Económico*, núm. 221, vol. 57, 2017.

«De la historia agraria a la historia de las desigualdades. Un recorrido y varios homenajes», *Anuario IEHS*, 32 (2), 2017, pàgs. 47-58.

FRANCESC VALLS EN EL RECORD

El dia 30 de novembre de 2017 ens va deixar, als 51 anys, Francesc Valls i Junyent, professor d'història econòmica del departament d'Història i Institucions econòmiques, de la Universitat de Barcelona.

Aquesta breu nota vol destacar alguns dels trets de l'obra i la vida de Francesc Valls que han ajudat a pensar i entendre, a qui escriu aquesta nota, la història de Catalunya. No sé si en Francesc subscriuria tots aquests aspectes, però escriure el que m'ha suggerit l'estudi dels seus treballs.

Francesc Valls havia iniciat la seva tasca d'historiador demanant-se sobre les desigualtats que generava l'expansió vitícola i el paper de la senyoria a la Catalunya del segle XVI. Allí s'apuntava que el nou creixement agrari i l'especialització vitícola als segles XVI i XVII escapen de les terres de la Catalunya Vella (Valls, 1990). La victòria dels pagesos de mas, paradoxalment, havia generat més desigualtat i fossilització de la propietat a la Catalunya Vella que no pas una major equitat en l'accés a la terra, pràcticament fins al segle XVIII (Serra, 1988; Gifre, 2014). De fet, les bases del creixement econòmic modern tingueren lloc a la interfase entre la Catalunya dels Masos i la dels Castells. El desenvolupament agrari i econòmic en general s'obria pas en una àrea on el sistema de masos estava en descomposició: l'Anoia, el Bages, el Penedès, el Tarragonès, el Maresme, etc. En aquella nova frontera intermèdia, lluny de les continuades Guerres amb el Regne de França, sota la pressió dels centres comercials del litoral i la corona manufacturera barcelonina, els pagesos tingueren capacitat per forçar establiments, rabasses i noves masoveries i consolidar un mosaic de petites parcel·les (Ferrer, 2015). Malauradament, el desenvolupament agrari del període posterior als primers treballs de Francesc Valls ha estat un període poc tractat per la historiografia (Fontana, 2002; Danti, 2012). Tanmateix, Francesc Valls reprendria aquest tema en la seva gran monografia sobre la geografia històrica de l'expansió vitícola al conjunt de Catalunya. Contra tota la tendència acadèmica, es llançava a l'estudi de les fonts que proporcionava la nova monarquia borbònica: els cadastres. De fet, feu un ús intel·ligent de la font i reconstruí els canvis en els usos del sòl entre el 1720 i el 1860. Estudià la segona etapa del procés de l'especialització agrària que donaria lloc, al segle XVIII, a la Catalunya rabassaire. La intensa concentració vitivinícola —i en menor mesura altres conreus llenyosos— es convertiria en l'enginy del creixement econòmic del set-cents (Valls, 1996). L'accés i la distribució de la terra impulsaven el creixement demo-

gràfic, i possiblement també una millora en la renda per càpita que convertia aquells petits pagesos en els primers consumidors de la draperia catalana (Moreno, 2007). L'ofici i el criteri històric ja eren ben presents en aquella obra, on exprimí amb intel·ligència unes fonts, els cadastres del set-cents, considerades per molts historiadors acadèmics com a pocs fiables.

Com a objecte de la seva tesi, Francesc Valls trià l'anàlisi de l'expansió comercial vitícola. No hi ha dubte que la temàtica i la cronologia d'aquests dos llibres (Valls, 1996, 2004) recorden els volums III i IV de *Catalunya dins l'Espanya Moderna* de Pierre Vilar (1964-68). Valls, tanmateix, més enllà de l'admiració que sentia per l'obra de Vilar, perseguia els seus propis arguments. En unes poques pàgines va mostrar allò que havia intuït: alguns dels factors sobre els quals es basava el model d'especialització agromanufacturera s'havien nuat durant el darrer terç del segle XVII. D'una banda, allí es crearen les xarxes que conduïen les botes de vi i d'aiguardent des de les vinyes a les viles i ciutats portuàries, des d'on eren embarcades cap els mercats atlàntic, bàltic i americà. Això no obstant, també s'afanyava a mostrar com la nova manufactura catalana de finals del segle XVII va néixer de la mà de l'expansió vitivinícola i estigué estretament vinculada als seus mercats (Valls, 2004). Ara bé, la combinació d'ambdós sectors no prefigurava necessàriament una trajectòria exitosa de desenvolupament econòmic i social. Les peculiaritats de l'èxit del creixement econòmic català, contraposat amb la fallida del de Llenguadoc, obligava a una reflexió més àmplia sobre el paper de l'estat i dels agents socials en la definició dels models de creixement econòmic (Valls, 2007, 2011).

No sé si és casualitat, però sembla com si els estudis posteriors de Francesc Valls sobre el model d'especialització vitivinícola (deixant de banda els seus excel·lents treballs sobre el subsector del cava) ens volguessin advertir sobre la necessitat de desbordar els límits acadèmics de la història econòmica. L'estudi de les estructures productives i comercials no eren suficients per entendre aquella singular empenta econòmica de la Catalunya dels segles XVIII i XIX. Rere totes les vinyes i les botes de vi, els alambins, els cellers i els caves, hi ha havia les persones: rabassaires, masovers, mercaders i cacics. En el desenvolupament

lupament vitícola, s'havien produït conflictes entre rabassaires i propietaris pels drets sobre la terra des del segle XVIII. Tanmateix, aquesta perdurabilitat del sector i dels drets sobre la terra dels rabassaires no es podria explicar sense la necessària cooperació entre uns i altres (Planas i Valls, 2011). El sosteniment del sector, dels drets dels pagesos sobre la terra i els seus productes i la distribució de la renda depenien també de l'acció organitzada, la política i la cooperació dels de baix. Així, els seus estudis sobre el cooperativisme, acompanyat dels seus amics i companys Jordi Planas, Raimon Solé i Josep Colomé, mostraren com el canemàs institucional i els conflictes socials foren també peces clau en la pervivència d'un sector econòmic que podríem anomenar «popular» (Colomé *et alia*, 2018).

Aquestes eren els interessos de recerca d'en Francesc Valls. Probablement, les seves inquietuds científiques darreres no estaven allunyades dels conflictes socials del present. Potser, també, la lectura dels seus estudis pugui il·luminar una «principi d'esperança» per als conflictes actuals. I tot això fou escrit amb el rigor i la modèstia d'un home de les terres austeres del sud-est de l'Anoia, dels Hostalets de Pierola. En els seus estudis històrics, no solament s'hi basteix una interpretació del creixement econòmic modern de Catalunya, sinó que també s'hi produeix un sincer homenatge a l'esforç i tenacitat dels homes i dones que han treballat durant generacions les dures terres del seu petit país. Francesc, els teus et trobaran a faltar, et trobarem a faltar.

Biel Jover ■

Girona, 8 de juny de 2018

Bibliografia citada

- COLOMÉ, Josep, PLANAS, Jordi, SOLER BECERRO, Raimon i VALLS JUNYENT, Francesc, «The Rabassaire Struggle: Long-Term Analysis of a Social and Political Movement», *International Review of Social History*, 2018, pàgs. 1-27. doi:10.1017/S0020859017000633.
- DANTÍ, Jaume, «Catalunya entre el redreç i la revolta: afebliment institucional i diferenciació social», *Manuscrits. Revista d'Història Moderna* 30, 2012, pàgs. 55-76.
- FERRER ALÓS, Llorenç, «La formació d'una estructura de la propietat de la terra a la Catalunya Vella (segles XVI-XIX)», *Manuscrits. Revista d'Història Moderna* 33, 2015, pàgs. 67-93.
- FONTANA, Josep, «En els inicis de la Catalunya contemporània: l'economia a la segona meitat del segle XVII. Barcelona», *Quaderns d'Història*, 7, 2002, pàgs. 13-21.
- GIFRE, Pere, *Els senyors útils i propietaris. La formació històrica d'un grup social pagès (Vegueria de Girona, 1486-1730)*, Barcelona, Fundació Noguera / Editorial Pagès, 2012.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén, *Consum i condicions de vida a la Catalunya moderna: el Penedès, 1670-1790*, Vilafranca del Penedès, Edicions i Propostes Culturals Andana, 2007.
- PLANAS, Jordi i VALLS JUNYENT, Francesc, *Cacics i rabassaires. Dinàmica associativa i conflictivitat social. Els Hostalets de Pierola (1890-1913)*, Vic / Igualada, Eumo / Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, 2011.
- SERRA i PUIG, Eva, *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII*, Barcelona, Crítica, 1988.
- VALLS JUNYENT, Francesc, «Creixement agrari i diferenciació social pagesa a la comarca d'Anoia entre començaments del segle XVI i mitjans del XVII», *Pedralbes: revista d'història moderna*, núm. 10, 1990, pàgs. 99-136.
- VALLS JUNYENT, Francesc, *La dinàmica del canvi agrari a la Catalunya interior. L'Anoia, 1720-1860*, Barcelona Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.
- VALLS JUNYENT, Francesc, *La Catalunya Atlàntica. Aiguardent i Teixits a l'arrencada industrial catalana*, Vic, Eumo, 2004.
- VALLS JUNYENT, Francesc, «Llenguadoc-Catalunya. Més 'punts' d'història de la viticultura mediterrània», *Estudis d'Història Agrària*, 20, 2007, pàgs. 89-112.
- VALLS JUNYENT, Francesc, «Échec et succès de l'industrialisation dans les territoires du vignoble. Languedoc versus Catalogne», dins LE BOT, Florent, et PERRIN, Cédric (dirs.), *Les chemins de l'industrialisation en Espagne et en France. Les PME et les developpement des territoires (XVI-^{II}e-XIXe siècles)*, Brussel·les, PIE Peter Lang SA, 2011, pàgs. 249-274.
- VILAR, Pierre, *Catalunya dins l'Espanya Moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Barcelona, Edicions 62, 1964-1968.

Jornada

El delme com a font per a la història rural

Girona, 26 d'octubre de 2018

Programa provisional

10.30 h. Enrique Llopis: «Del diezmo al producto agrario: ¿podemos medir lo invisible?»

11.30 h. Elena Catalán: «El diezmo como base del sistema benefical»

12 h. Lluís Torró: «Els delmes al País Valencià, segles XVI a XIX»

12.30 h. Debat

16 h. Gabriel Jover: «Delmes i "trullades" de l'oli: estimant la fiabilitat de dos indicadors del producte agrícola brut, Mallorca de 1684 a 1835»

16.30 h. Elvis Mallorquí: «La recaptació del delme a la Catalunya Vella a l'època medieval: un problema historiogràfic per resoldre»

17.30 h. Pere Gifre: «Els delmes a la Catalunya moderna»

18 h. Debat

Organitzadors: Associació d'Història Rural i el Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona).

Lloc: Facultat de Lletres de la UdG

Més informació: Secretaria de l'Institut de Recerca Històrica de la UdG. Facultat de Lletres. Pl. Ferrater Mora, 1 - 17071 Girona. Tel. 972 41 89 45.

a/e: dir.ih@udg.edu.

Ni elits ni pobres.

Classes mitjanes i canvi social en perspectiva històrica

XXIX Seminari d'Història Econòmica i Social.

Girona, 2, 3 i 4 de juliol de 2018

Dilluns, 2 de juliol

Mati

Moderadora: Rosa Lluch (UB)

11.00 h. Xavier Soldevila (col·laborador del CRHR): "Dots, herències i 'classes mitjanes' a les viles catalanes trescentistes" / "Dowries, bequests, and the 'middle classes' in fourteenth century Catalan towns"

11.45 h. Vicent Royo (URV): "No solo de pan vive el hombre. La dedicación ganadera del sector medio del campesinado en Vilafranca del Cid (1307-1412)" / "Man does not live on bread alone. Middling peasants and livestock farming in Vilafranca del Cid [1307-1412]"

Tarda

Moderadora: Julie Marfany (Universitat de Durham)

16.00 h. Wouter Ronsijn (Universitat Bocconi/ Ghent): The resilience of the middle class: the Land of Waes in Flanders, 16th to 19th centuries.

16.45 h. Rosa Congost, Pere Gifre i Rosa Lluch (UdG-CRHR, UB): "De remences a hisendats, passant per les classes mitjanes: l'evolució d'un grup social des d'una perspectiva de llarga durada" / "From serfs to landowners, passing through the middle classes: the evolution of a social group from a long-term perspective"

17.30 h. Pausa

18.00 h. Biel Jover, Antònia Morey i José Vilallonga (UdG-CRHR, UIB): "El naufragio de la ganancia: especialización oleícola y distribución de la renta en Mallorca, 1650-1720" / "The sinking of profit: olive oil specialization and income distribution in Mallorca, 1650-1720"

18.45 h. Gerard Béaur (CNRS/EHESS): "Social change in 18th century France. The marriage contracts in the countryside close to the city of Chartres, 1731-1790"

Dimarts, 3 de juliol

Mati

Moderador: Llorenç Ferrer (UB)

9.00 h. Antònia Morey (UIB): "Explorant les pautes d'inversió de dos grups intermedis d'adscripció pagesa. Els arrendataris i hortolans de la ciutat de Palma (1750-1836)" / "Exploring the investment patterns of two intermediate groups of peasant farmers. Tenants and market gardeners in the city of Palma [1750-1836]"

9.45 h. Antonio López Estudillo (UdG-CRHR): "¿Rabassaires de classe mitja? Conflicto, organización y poder local de las clases rurales subalternas en la Catalunya de mediados del siglo XIX" / "Middle-class rabassaires? Conflict, organization and local power of the subordinate rural classes in the mid-nineteenth century Catalonia"

10.30 h. Pausa

11.00 h. Rosa Congost, Rosa Ros i Enric Saguer (UdG-CRHR): "Identificant els grups socials intermedis a finals de l'antic règim: la regió de Girona a finals de segle XVIII" / "Identifying intermediate social groups at the end of the Ancien Régime: the region of Girona at the end of the eighteenth century"

11.45 h. Rosa Ros (UdG): "La formació d'un nou ofici: els tapers (1750-1850)" / "The formation of a new trade: the cork stopper makers [1750- 1850]"

Tarda

Moderador: Gerard Béaur (CNRS/EHESS)

16.00 h. Lidia Torra (ESCI-UPF): "Negoci i canvi socioeconòmic en el sector artesanal de Barcelona (segona meitat del s. XVIII)" / "Business and socioeconomic change in the crafts of Barcelona (second half of the eighteenth century)"

16.45 h. Llorenç Ferrer UB: "Més enllà de la proletarianització. Companyies, fabricants, mestres i fadrins. L'evolució social en el gremi de velers de Manresa (segles XVIII-XIX)" / "Beyond proletarianization. Companies, manufacturers, masters and journeymen. Social evolution in the Guild of velers of Manresa [eighteenth and nineteenth centuries]"

17.30 h. Premi Mestall

18.00 h. Peter Heyman (KADOC-KU Lovaina): "Middle class policies in Belgium, 1945-1975. Securing a place for small and medium-sized enterprises in the postwar welfare state"

Dimecres, 4 de juliol

Moderador: Gabriel Jover (UdG-CRHR)

9.00 h. Stephen Jacobson (UPF): "Lawyers on the Spanish Atlantic on the Eve of Revolution, 1759-1808"

9.45 h. Ricardo González Leandri (CSIC): "El papel de la prensa en la construcción de un campo médico profesional. Argentina (1850-1910)" / "The role of the press in the construction of a professional medical field. Argentina [1850-1910]"

10.30 h. Pausa

11.00 h. Núria Sala i Vila (UdG-CRHR): "¿Un campo tropical? Saberes profesionales y colonización en el Perú (1940-1948)" / "A tropical field? Professional knowledge and colonization in Peru [1940-1948]"

11.45 h. Joaquim M. Puigvert i Solà (UdG-CRHR): "Los arquitectos diocesanos en el mundo rural; reclutamiento social y prácticas profesionales. España, 1876-1950" / "The diocesan architects in the rural world: social recruitment and professional practices. Spain, 1876-1950"

Organitzadors: Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona, International Scientific Coordination Network (GDRI) AAA "Agriculture, Approvisionnement, Alimentation", Finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat / funded by the Spanish Ministry of Economy and Competitividad, HAR2014-54891-P, «Neither elite nor poor. Middle classes and social change in countryside in historical perspective»

Lloc de realització: Facultat de Lletres de la UdG.

Més informació: Institut de Recerca Històrica (UdG). Tel 972 418 945

a/e: dir.ih@udg.edu

■ BEQUES I PREMIS

2a Beca de Recerca Lluís Batlle i Prats, atorgada per l'Institut d'Estudis Gironins, per al millor projecte inèdit de recerca en l'àmbit de les ciències humanes i socials i, específicament, en els camps de la història, de l'art, de l'arqueologia i de la geografia relacionats amb la ciutat de Girona. Termini de presentació: 30 de setembre de 2018. Més informació: Tel. 9722 222 423; A/e: info@ieg.net; www.ieg.cat

■ CURSOS, JORNADES, CONGRESSOS

VI Seminari d'estudis medievals d'Hostalric: Les crisis a l'Edat Mitjana. Hostalric, 15 i 16 de novembre de 2018. Organitzat per l'Ajuntament i l'Arxiu Històric d'Hostalric. Més informació: patrimoni@hostalric.cat; www.hostalric.cat

XI Congrés de la CCEPC: La construcció del territori: geografia, identitat i usos polítics. Banyoles, 23, 24 i 25 de novembre de 2018. Més informació: Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana. c/ Carne, 47 (IEC) 08001 Barcelona. Tel. 933248585 ext. 131 A/e: cccepc@iec.cat; www.cepc.org; www.irmu.org

mestall

Redacció:

Rosa Congost, Lídia Donat, Rosa Lluch, David Moré i Marisa Roig

Assessor lingüístic: Daniel Ferrer

Maquetació: Anna Cabañas

Per a informació i inscripcions:

Associació d'Història Rural

Pl. de Sant Josep, 1
Arxiu Històric de Girona
17004 GIRONA
Tel. 972 22 55 00

www.ddgi.cat/historiarural/

Podeu enviar-nos textos o suggeriments a: mestall@hotmail.com

Periodicitat: semestral.

Impressió: Palahí Arts Gràfiques

ISSN: 2462-5345

Dipòsit legal: GI-731-1999